

УДК 159.944

Барко Вадим Іванович,

головний науковий співробітник
науково-дослідної лабораторії психологічного забезпечення
Державного науково-дослідного інституту МВС України
доктор психологічних наук, професор
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4962-0975>;

Барко Вадим Вадимович,

провідний науковий співробітник
науково-дослідної лабораторії психологічного забезпечення
Державного науково-дослідного інституту МВС України
кандидат педагогічних наук, старший дослідник
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3836-2627>

МОДЕЛІ ОСОБИСТОСТІ ЯК ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА ВДОСКОНАЛЕННЯ ПСИХОДІАГНОСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРАЦІВНИКІВ ПОЛІЦІЇ

В умовах воєнного стану зростає актуальність розробки нового інструментарію для психодіагностичного вивчення персоналу поліції. Збільшується потреба у застосуванні валідних, надійних і економних (з позиції часових і фінансових витрат) методів прогнозування психологічної придатності особи до дій в екстремальних умовах війни і проведення ефективного професійного добору персоналу Національної поліції [1].

В якості теоретичної основи такого пошуку вбачається доцільним реалізація системного підходу до розуміння особистості, який, *по-перше*, ґрунтується на конвергенції біогенетичних і соціокультурних теорій дослідження особистості згідно з концепціями ортогенезису і теорії інтегральної індивідуальності (С. Максименко, В. Мерлін, Б. Ананьєв) відповідно до яких усі природні та соціальні якості в людині щільно пов'язані. [2]. Зважаючи на неоднорідність характеристик індивідуальності, можливо уявити тривірневу її структуру. Нижній рівень являє собою біологічний базис, який складається з формально-динамічних ознак – стать, темперамент, задатки тощо. Другий містить в собі предметно-змістовні якості, які включають в себе риси характеру, здібності, типи особистості, стильові характеристики діяльності. Третій, верхній, формують духовно-світоглядні характеристики, власне особистісні властивості (спрямованість, цінності, переконання, установки). За такого підходу, індивідуальність – це продукт злиття соціального і біологічного в

індивідуальному розвитку людини. Особистість є складовою індивідуальності, її характеристикою як суспільного індивіда, об'єкта і суб'єкта історичного процесу. Якщо особистість – це вершина усієї структури людських властивостей, то індивідуальність – це глибина особистості і суб'єкта [2].

По друге, цей підхід зважає на те, що переважаючий нині номотетичний напрям у психології означає вивчення загальних закономірностей психічної діяльності людини, які мають культурно-історичну основу і не включає в себе глибинні поведінкові і емоційно-динамічні характеристики. У роботі психолога з конкретними людьми необхідний також ідеографічний, індивідуально-особистісний підхід, інакше складно пояснити наявність різних індивідуальних властивостей у людей, які виховані в одній культурі і приблизно однакових соціальних умовах, але по-різному проявляють себе при виборі професії, друзів, сфери інтересів, способів соціальної активності і спілкування. Прихильник ідеографічного підходу в психології Г. Олпорт розмежовував *загальні риси та індивідуальні*. Перші включають будь-які характеристики, властиві якійсь кількості людей у межах даної культури. Індивідуальні риси позначають такі характеристики, які не допускають порівнянь з іншими людьми. Це справжні *нейропсихічні елементи*, які управляють, спрямовують і мотивують певні види пристосувальної поведінки. Згідно з Олпортом, особистість адекватно можна описати лише шляхом вимірювання її індивідуальних рис [3].

По третє, пропонуваній підхід до пошуку *оптимальних* діагностичних інструментів доцільно базувати на *ортогональних моделях* особистості. Першу таку модель надав К. Юнг, який описав інтроверсію та екстраверсію – найважливіші типологічні характеристики індивідуального типу реагування, що виявляються в соціальних аспектах людського буття. Юнг також розглядав ще чотири полярні психічні функції (мислення-почуття; сенсорні відчуття-інтуїція) і виокремлював сенсорний і інтуїтивний типи сприйняття в поєднанні з інтро-екстравертованою спрямованістю. Отже, Юнг вперше розробив варіант ортогональної моделі особистості і типологію індивідуальних особливостей [4].

Г. Айзенк, виходячи з інтровертно-екстравертної схеми особистості К. Юнга запропонував свій варіант ортогональної схеми, який також є дихотомічним: інтроверсія - екстраверсія, нейротизм – стабільність (зазначені особливості Айзенк назвав суперрисами). Він протиставив нестійкий, невротизований тип сталому, стабільному і створив нову типологію індивідуальних властивостей людини [5].

Згідно з ортогональними моделями, тип реагування в значній мірі визначається типом вищої нервової діяльності. Сучасна ортогональна типологія починається з конституційно заданих властивостей, продовжується в індивідуально-психологічних і особистісних особливостях, вона може бути представлена схемою, в якій фундаментальні ортогональні ознаки інтроверсії - екстраверсії і тривожності – агресивності доповнені протиставленими одна одній ригідністю - лабільністю і сензитивністю – спонтанністю. Дослідники вважають, що в основі такого індивідуально-окресленого стилю сприйняття, переробки і відтворення інформації про пізнаваний світ, лежить так звана *провідна тенденція*, яка пронизує всі рівні особистості.

Поняття «провідна тенденція» більш ємне і динамічне, ніж «риси», «властивість», «стан»: воно їх усіх об'єднує, це ніби узагальнена риса. Дана дефініція включає в себе і умови формування певної особистісної властивості, і саму властивість, і предиспозицію до того стану, який може розвинутиися під впливом середовища. Наприклад, підвищена тривожність як конституційна властивість веде до формування підвищеного рівня тривожності як індивідуально-особистісної риси і легко переростає в стан тривоги при несприятливій ситуації.

Ми дотримуємось позиції, згідно з якою «особистість» слід розуміти як цілісне утворення, відкриту саморегулюючу систему, в якій на всіх рівнях проявляється провідна тенденція, що надає індивідуальне забарвлення таким структурним компонентам, як мотиваційна спрямованість, емоційна сфера, стиль мислення і спосіб спілкування. Саме провідна тенденція підказує шлях посилення контролю і оволодіння ситуацією, необхідний для кожного працівника поліції.

Щодо *рис*, то традиційно *рисами особистості* у психології вважаються стійкі, повторювані у різних ситуаціях особливості поведінки індивіда. Г. Олпорт вважав рису найзначнішою одиницею аналізу для розуміння та вивчення особистості. З точки зору Кеттелла, особистість – це сукупність рис, що дозволяє прогнозувати дії людини в певній ситуації.

Рису також можливо визначити як описову перемінну, що визначає інтегральну стратегію поведінки людини і формується на конституціональному, індивідуальному і особистісному рівнях.

До конституціональних можливо віднести ті, які обумовлені властивостями нервової системи – силу-слабкість, лабільність-інертність нервових процесів, екстравертованість-інтровертованість,

тривожність-агресивність тощо. До рис, які формуються на індивідуальному рівні можливо включити вихідні риси (за Кеттеллом): замкнутість-комунікабельність; покірність-домінантність; інтелектуальність – обмеженість; стриманість-експресивність; метушливість – розсудливість; боягузливність-сміливість тощо. До рис особистісного рівня можна віднести ті, які відображують світоглядні цінності і переконання особистості: егоцентризм-альтруїзм; матеріальність-духовність, філантропія-мізантропія, свобода-залежність тощо.

Таким чином, поняття *якості* і *рис*, очевидно, слід розрізняти. Якість фактично відповідає кеттеллівському терміну «поверхнева риса» і олпортівському терміну «вторинна диспозиція», в той час як поняття «*риса*» є більш генералізованим, воно ніби узагальнює існування значного набору різних *якостей*. Риси об'єднують групи якостей, виступають як їхні інтегральні характеристики. За допомогою більшості суб'єктивних опитувальників діагностуються саме риси, які сформовані на *індивідуальному рівні*, наприклад, опитувальники Кеттелла, ММРІ, СМДО та ін. В такому розумінні за змістом *індивідуальна риса* відповідає «центральною диспозицією» Олпорта, а також «вихідним рисам» Кеттелла; саме її діагностика уможливила побудову і формулювання психологом якісного прогнозу поведінки людини. Щодо суперрис Айзенка, кардинальних диспозицій Олпорта і провідних тенденцій (екстра-інтроверсія, тривожність-агресивність і т.д.), то вони, переважно, відображують *конституціональні риси* особистості.

Деякі дослідники терміни «властивість» і «риса особистості» дослідники вживають в якості синонімів. Так, риси особистості описують в поняттях «властивостей нервової системи»; «властивостей темпераменту»; «рис характеру». Для уникнення понятійної плутанини пропонуємо застосовувати ці терміни окремо і під «*індивідуальними (індивідуально-психологічними) властивостями*» розуміти узагальнені характеристики темпераменту, характеру, здібностей, спрямованості.

Також видається обґрунтованим застосування більш широкого терміну «*індивідуально-особистісні властивості*». Вважаємо, що під цим терміном можливо розуміти: а) індивідуальні особливості (властивості) як «глибину» особистості і суб'єкта, інтраіндивідуальну структуру – процеси, стани, властивості особи разом з мотивами, темпераментом, характером, потребами, установками; б) особистісні властивості – як вершину усієї структури людських особливостей, інтеріндивідуальну структуру – особистість з її соціальними зв'язками і взаємовідносинами в діяльності.

Таким чином, підсумовуючи, можна сказати, що *психологічна якість* – це вихідна характеристика поведінки людини, мовний прикметник, у якому відображується індивідуальна відмінність однієї людини від іншої. Якості можна розглядати як імпліцитні оціночні параметри особистості. *Індивідуальні (індивідуально-психологічні) властивості* особистості – це стійкі психічні явища, які впливають на діяльність і характеризують особистість з психологічного та соціального боку. Їхню структуру становлять *темперамент, характер, здібності, установки, спрямованість*. Також вони є елементами інтраіндивідної структури; це ніби «глибина» особистості і суб'єкта. *Особистісні властивості* – це вершина структури людських властивостей, її інтеріндивідна структура, тобто особистість з її соціальними зв'язками, цінностями, переконаннями, вищими мотивами. *Індивідуально-особистісні властивості (особливості)* – це динамічне поєднання індивідуальних властивостей людини з особистісними.

Риса – це стійка, повторювана у різних ситуаціях особливість вчинків індивіда; описова перемінна, що визначає інтегральну стратегію поведінки людини. *Конституціональні риси* особистості (екстра-інтроверсія, тривожність-агресивність) відповідають суперрисам Айзенка, кардинальним диспозиціям Олпорта і провідним тенденціям, вони діагностуються опитувальниками ЕРІ (Айзенк), ІТО (Собчик) тощо. Риси, сформовані на *індивідуальному* рівні (замкнутість-комунікабельність; покірність-домінантність) діагностуються за допомогою суб'єктивних опитувальників (16-PF, ММРІ тощо). *Індивідуально-особистісна риса* являє собою динамічне поєднання рис індивідуального й особистісного рівнів.

Можливо підсумувати, що використання ортогональних моделей дозволяє психологу підбрати оптимальні діагностичні методики і за результатами їх використання доповнювати і уточнювати отримані дані. Адаптовані україномовні варіанти зарубіжних методик, які засновані на ортогональних моделях, мають високі показники критеріальної валідності і ретестової надійності. Так, встановлено, що комплексне використання адаптованих Індивідуально-типологічного опитувальника (ІТО), Опитувальника Великої П'ятірки (ОВП), Міні-Мульт дає можливість швидко визначити типологічні особливості поліцейського (екстраверсія, нейротизм, ригідність, лабільність), встановити тип реагування, характерологічні властивості (сумлінність, поступливість, відкритість досвіду), причому між шкалами опитувальників виявлено значущі кореляційні зв'язки, що уможливорює підтвердження (або заперечення)

отриманих результатів і збільшення точності психологічного діагнозу. Те ж стосується комплексного використання інших заснованих на ортогональних моделях методик: Діагностики міжособистісних відносин (ДМВ), Каліфорнійського психологічного опитувальника (СРІ) та ін., які дозволяють встановити тип інтерперсональної взаємодії і узгодити його з типом особистості – альфа, бета, гамма, дельта (згідно з СРІ) і домінуючим способом реагування.

Названі методики реалізують номотетичний психодіагностичний підхід, дозволяють розподілити респондентів за рівнем розвитку певної психологічної властивості, визначати більш і менш придатних осіб. Посилити прогностичну точність діагнозу можливо за рахунок використання методів ідеографічного дослідження особистості, які дозволять визначити унікальні психологічні особливості людини (наприклад, використовуючи тести Г. Роршаха і Л. Сонді).

Отже, оптимальний психодіагностичний інструментарій дослідження індивідуальних особливостей поліцейських має ґрунтуватись на ортогональних багаторівневих моделях особистості, комплексному вивченні загальних та індивідуальних рис, поєднанні плюсів номотетичного та ідеографічного підходів. Таким вимогам відповідає комплексне використання валідних, надійних і економічних адаптованих українськомовних опитувальників діагностики характерологічних особливостей: ІТО; ОВП; СРІ; ДМО; Міні-Мульт, а також додаткових (уточнювальних) – проєктивних методів «Незакінчені речення», портретних виборів, тесту Роршаха тощо.

Список використаних джерел

1. Про Національну поліцію: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII // Відомості Верховної Ради України. 2015. № 40–41 (від 09.10.2015). СТ.379. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.
2. Методики психологічної діагностики індивідуально-психологічних особливостей працівників Національної поліції України: методичні рекомендації (2020) / Криволапчук В.О, Сизоненко А.С., Остапович В.П., Барко В.І. ДНДІ МВС України.
3. Allport G.W. (1981). *Personality and Social encounter. Selected essays*. Chic., L.: Univ. of Chic. Press. 388 p.
4. Юнг К.Г. (1991). *Архетип и символ*. СПб.: Издательство «Ренессанс». 209 с.
5. Eysenck H. J., Eysenck M. W. *Personality and individual differences: A natural science approach*. N. Y; L.: Plenum Press, 1985. 424 p.